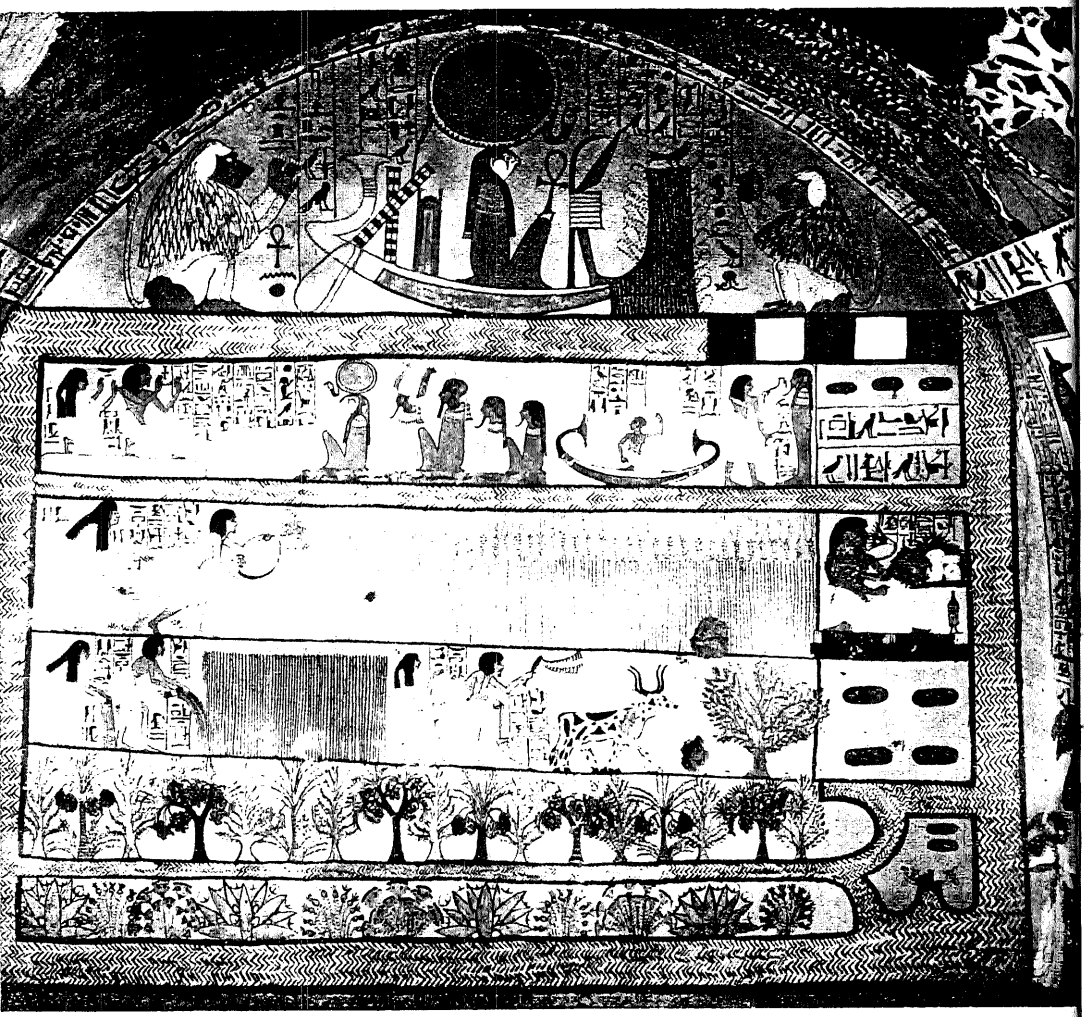

Egyptische paradijsvoorstelling. Daarboven de boot van de opgaande zon met op de voorsteven een zwaluw.

DE ZWALUW OP DE VOORSTEVEN VAN DE OUD-EGYPTISCHE ZONNEBOOT.

Spürtest Du je die Sehnsucht den Scharen der Vögel zu folgen, die im Herbst nach Süden ziehen? Dich von dem engen Flecken Erde zwischen Häusern und Äckern, wo müde Menschen freudlos ihr Tagewerk verrichten, zu erheben und auf jenem pfadlosen Weg der Sonne entgegen über Meere und Länder ihnen nachzuziehen.....

Mancheiner vergisst nie, wie die Schwalben an jenem Tage, als sie sich zur langen Reise versammelten, zwitschernd den Giebel seines Elternhauses umflogen.....

(Bengt Berg, Mit den Zugvögeln nach Afrika, Berlin 1925).

Het onderwerp van deze korte voordracht is gewijd aan een detailprobleem van de egyptische iconografie, die naast andere vakken van de egyptologie mijn speciale interesse heeft. Op oud-egyptische afbeeldingen van zonneboten is herhaaldelijk een klein vogeltje te zien, dat op de voorsteven van het schip staat [1]. Dat vogeltje is onmiskenbaar een zwaluw.

Zoals steeds de oud-egyptische iconografie tot in details betekenis heeft, zo zullen wij moeten aannemen dat ook de tekening van een zwaluw op de voorsteven van de zonneboot geen loos ornament is. Er is mij evenwel geen enkele egyptische tekst bekend, die dit iconografische detail beschrijft, laat staan verklaart. Wij zijn dus genoodzaakt ter verklaring van dat feit een hypothese op te stellen, op basis van het overige Egyptische tekst en beeldmateriaal betreffende de zwaluw.

In een Egyptische liefdeslied [2] wordt verteld hoe de zwaluw vroeg in de morgen met zijn gekwetter het samenzijn der geliefden verstoort. Een Nederlandse vertaling is reeds indertijd door professor Van der Leeuw gegeven. Mijn vertaling luidt als volgt:

De stem van de zwaluw klinkt en zegt:
Het is al licht. Moet je nog niet weg?
Niet doen, vogeltje. Je brengt onenigheid.
Ik heb mijn broeder (d.i. geliefde) gevonden in zijn bed.
Mijn hart is overgelukkig.
Wij zeggen: Weggaan doe ik niet,
Zolang mijn hand in jouw hand is.
Ik maak nog wel wandelingen,
Terwijl ik bij je ben naar alle schone plekjes
Hij maakte mij tot de eerste der meisjes.
En hij krenkt mijn hart niet.

De zwaluw met zijn gekwetter kondigt de dag aan. Het is begrijpelijk, dat hij daarom in de liefdespoesie nogal ongunstig gewaardeerd wordt. Hij is immers de spelbreker van de liefde, die evenals de slaap tot de nacht behoort. Maar tussen de regels door vinden wij hier reeds kostbare informatie over de zwaluw in de zonneboot. De zwaluw in dit liefdeslied is de bode van het licht en de dag, die de dagelijkse herschepping van de wereld door het licht aankondigt met zijn gezang. Het schijnt, dat de zwaluw in Egypte een functie heeft gehad, die vergelijkbaar is met de haan in sommige andere culturen, die met zijn gekraai de slapers wakker kraait en geliefden uiteendrijft. Of anders gezegd zwaluw en haan zingen het lied van de overwinning op de duisternis door het licht. Het is namelijk opmerkelijk dat de zwaluw nogal eens getekend is in de zonneboot, wanneer de opvarenden, o.a. de god Seth [3], in strijd gewikkeld zijn met de machten van de duisternis, de vervaarlijke Apophisslang.

Dat de zwaluw behalve zangvogel een uitstekende vlieger is, is ook de Egyptenaren niet ontgaan. Reeds in de Pyramideteksten kan men lezen, dat de overleden farao opgestegen is als een zwaluw en opgevlogen is als een valk (Pyr 1770) en dat hij gaat naar dat grote eiland in het midden van het offerveld waarop de zwaluwgoden neergestreken zijn (Pyr 1216). In teksten op lijkkisten (CT IV 23 a, b) is er sprake van dat de dode snatert als een gans, maar vliegt als een zwaluw. Een humoristische tekening in een zogenaamde sprookjespapyrus te Turijn [4] zet de werkelijkheid op zijn kop: Een vogel, hoogstwaarschijnlijk een zwaluw, probeert met uitgeslagen vleugels via de sporten van een ladder in een vijgeboom te klauteren, terwijl een nijlpaard in de kroon van de boom vruchten verzamelt in een tas. De omgekeerde wereld! Want hoe komt zo'n uitgesproken waterdier als een nijlpaard boven in de vijgenboom, terwijl de kampioensvlieger, moeizaam trede voor trede de ladder opklimt?

Het lijkt wel een speelse ironie van het toeval te zijn, dat de Egyptenaren in het hiërogliefenschrift een slechte vlieger als de eend als enige vogel vliegend hebben uitgebeeld, maar de zwaluw (het wer-vogeltje met de gevorkte staart) staande. Nota bene: De zwaluw staat op de voorsteven van de zonneboot. Ook in een zogenaamd vignet van het dodenboek behorende bij hoofdstuk 86 is de zwaluw staande en wel op een zandheuvel uitgebeeld.

In een demotisch sprookje [5] wordt verteld, dat een zwaluw op het strand jongen heeft uitgebroed en vervolgens opdracht geeft aan de zee op zijn jongen te passen, wanneer hij voedsel haalt. Toen hij echter weggevlogen was, werden de jongen door het water van de zee verzwolgen.
Uit wraak voor de roof van zijn jongen vult de zwaluw zijn snavel met zand, laat dat in zee vallen en vult zijn snavel vervolgens weer met water en laat

dat op het zand vallen. Hij herhaalt deze handelingen zolang, totdat hij de zee heeft leeggedronken en gevuld heeft met zand. Griekse en romeinse schrijvers [6] vertellen als een merkwaardige bijzonderheid, dat zwaluwen in Egypte jaarlijks een muur bouwen tegen de Nijl om het land tegen te hoge overstromingen te beschermen.

Men heeft wel vermoed dat dit sprookje van de zwaluw en de zee ontstaan zou zijn uit de behoefte het wezen van de zwaluw te tekenen zonder dit nader te kunnen precieseren. Het doet mij denken aan een variant van wat Eliade [7] de "plongeon cosmogonique", de kosmogonische duik, heeft genoemd: In vele culturen is er een schepperfiguur in mens- dier- of vogelgedaante, die naar de bodem van de oeroceaan duikt en met het uit de diepte opgedolven zand de aarde in het midden van de oerwateren schept. Ook al duikt de zwaluw niet in het water, men kan zich gemakkelijk voorstellen dat hij in een duikvlucht rakelings over het water scheert en er iets uit oppikt of erin laat vallen. Misschien mogen we het sprookje van de zwaluw en de zee verbinden met de zojuist genoemde tekening in het dodenboek, waar een zwaluw staat op een zandheuvel. Soms is de zandheuvel vervangen door een grafgebouw, maar deze heeft niet slechts deze speciale funeraire betekenis. De zandheuvel van de zwaluw is de oerheuvel, het stukje aarde dat in den beginne als eerste boven water kwam, zich verhief uit de oerwateren en waarover de stralen van de opgaande zon begonnen te schijnen, zoals men na kan lezen in de dissertatie van professor De Buck over de oerheuvel. De zwaluw staat op de oerheuvel. Hij hoeft niet meer te scheren over de wateren, maar heeft een plaats om te staan op aarde. In het babylonische zondvloedverhaal worden als eerste vogels niet alleen duif en raaf, maar ook zwaluw losgelaten uit de ark. De zwaluw signaleert behalve overwinning op de oerduisternis ook de overwinning op de oerwateren.

Het 86e hoofdstuk van het dodenboek, waarbij dit vignet van de zwaluw op de oerheuvel getekend is, is volgens het opschrift een spreuk voor de overledene om te kunnen verschijnen als zwaluw. Dit hoofdstuk maakt deel uit van een reeks spreuken, die dienen om te kunnen verschijnen in de gestalte van god, plant, dier en vogel.

De Egyptenaren hoopten en geloofden na de dood niet onbeweeglijk in graf en onderwereld te moeten blijven, maar overdag graf en duisternis te kunnen verlaten en de zon te kunnen zien. De Egyptische naam voor het dodenboek is prt m hrw: "Het uitgaan des daags". Verschijning in vogelgedaante suggereert bij uitstek de gewenste vrijheid zich te kunnen verplaatsen. Na de dood hoopten zij als een levende ba-ziel te kunnen verschijnen. Het is dus alleszins begrijpelijk, dat er in het dodenboek een speciale spreuk is opgenomen om als zo'n zielevogel met mensenkop te kunnen verschijnen. Daarnaast vinden

wij in het dodenboek spreuken om te kunnen verschijnen als phoenix, zwaluw, valk en reiger. Het behoeft nauwelijks betoog dat phoenix, valk en reiger zonnevogels zijn, zoals algemeen wordt aangenomen. Men veronderstelt evenwel dat de specifieke wens te verschijnen als zwaluw verstaan moet worden uit de betekenis van het egyptische woord voor zwaluw (mn. t), dat met een egyptisch werkwoord "blijven" (mn) zou samenhangen [8]. Er is inderdaad een stele gevonden, waarop een zwaluw is afgebeeld, die goddelijke eer ontvangt en waarbij geschreven staat: "De schone zwaluw (mn. t), die blijft en blijft (mn. t i) tot in eeuwigheid [9]. Verschijnen als zwaluw zou dus betekenen: Onvergankelijk worden. Toch vind ik deze verklaring op grond van de twijfelachtige betekenis van het egyptische woord voor zwaluw nogal gezocht. Het is trouwens de vraag of de Egyptenaren hoopten op onvergankelijkheid. Zij hoopten op voortdurende vernieuwing van het leven en te kunnen verschijnen in diverse gedaanten. Nog minder bevredigend is een oudere verklaring [10], dat de zwaluw de geliefde verschijningsvorm van voorname vrouwen zou zijn, omdat Isis zich in een zwaluw veranderd had toen zij haar gemaal Osiris zocht, zoals Plutarchus vertelt. Als 3 van de 4 vogels in kwestie phoenix, valk en reiger zonnevogels zijn, zou men allereerst moeten overwegen of de zwaluw dat ook kan zijn. We hebben reeds opgemerkt, dat de zwaluw een plaats kon hebben in de zonneboot en in de liefdespoesie de bode van het licht en de dag is. De wens om te kunnen verschijnen als zwaluw lijkt mij ingegeven door de symboolwaarde van de zwaluw als zonnevogel. De tekst van dodenboek 86, althans de meest oorspronkelijke versie van de tekst, die bewaard is gebleven op lijkkisten, bevestigt deze gedachte. Deze tekst begint met de woorden: Ik ben een zwaluw. Ik ben een zwaluw, de vader van Hededit, de dochter van Re (CT IV 33 c-d). Hededit wordt met een vogel gedetermineerd in het hierogliefenschrift en kan vertaald worden met "lichtvogel".

Wij kennen de zwaluw behalve als de behendige vlieger en zangvogel ook als trekvogel. In de winter komt hij uit noordelijke landen naar Egypte gevlogen en in het voorjaar trekt hij vanuit het zuiden weer door het Nijldal. De vlucht uit en naar onbekende verten moet de Egyptenaren hebben geboeid. Een student, die aan het zwerven is geraakt kan vergeleken worden met de zwaluw, die met zijn jongen weggevlogen is naar het noorden [11]. Een oud-egyptische grafspreuk luidt:

Is het zo dat de verheerlijkten verheerlijkt worden
Dan zal mijn baziel Hathor volgen
En verschijnen als een zwaluw van het godsland
Om te zitten onder de myrrhebomen
En verschijnen als een levende baziel
Om de zon te aanschouwen in de morgen [12].

De zwaluw van het godsland, dat is de zwaluw uit het verre buitenland. Het mysterieuze land Poent of het Libanongebergte worden wel godsland genoemd. Zoals de zwaluw komt uit een ver land, zo hoopt de Egyptenaar na de dood, komend van ver, als een zwaluw te zitten onder de myrrhebomen van een egyptische tempeltuin. Te zitten als een zwaluw! Het is misschien toch niet helemaal toevallig, dat de vliegerkampioen en trekker zo dikwijls staande of zo men wil zittend is uitgebeeld op de zandheuvel en op de voorsteven van de zonneboot. Kennelijk heeft de egyptische kunstenaar niet het vliegen zelf maar het aankomen na verre vlucht of het klaar staan voor een verre tocht willen vasthouden.

Er zou nog veel te vertellen zijn over de betekenis van de zwaluw in de oud-egyptische geneeskunst, o.a. over een ritueel en een toverspreuk om een kinderziekte over te dragen op een jonge zwaluw, die er ongetwijfeld ver mee moet wegvliegen.

Het zou eveneens te ver voeren hier het verband van de zwaluw met Isis te behandelen. Reeds genoemd werd dat Isis als zwaluw verscheen te Byblos. De christen Minucius Felix [13] heeft het o.a. over de onzin bij de zwaluw en het sistrum van Isis en bij het lege graf van uw Serapis of Osiris. Reeds 2000 jaar voor Christus was de verschijning van Isis reeds vergeleken met de komst van een zwaluw: "Ik laat haar komen. Haar komen is het komen van de grote zwaluw [14]". Bij de tekening van een zwaluw schreven de Egyptenaren soms, dat deze een ba d.w.z. verschijningsvorm van Isis is [15].

Wij moeten vliegensvlug terugkeren naar ons uitgangspunt: De zwaluw op de voorsteven van de zonneboot. Mijn hypothese is dat de zwaluw de zonneboot kenmerkt als morgenboot, die net is uitgevaren, als de boot van de opgaande zon. De zwaluw, de bode van de dag en het licht staat nog op de voorsteven van het schip zijn zegevierend scheppingslied te zingen. Zo meteen zal hij zijn vleugels uitslaan voor een verre vlucht en scheren over de wateren, totdat hij neer kan strijken op de zandheuvel, wanneer de (her)schepping van de wereld door het licht voltooid is.

H. te Velde.

NOTEN:

1) B. Bruyère, La tombe no 1 de Sennedjem, Cairo 1959, pl XXVII cf. B. Bruyère, Rapport sur les fouilles de Deir el Médineh (1935 - 1940) fasc. III, Cairo 1952, p. 105 - 114.

2) W. M. Müller, Die Liebespoesie der alten Ägypter, Leipzig 1899, pl. 10, r. 6 - 8. G. van der Leeuw. In: Muziek der Spheren. Bloemlezing van de schoonste gedichten uit de wereldpoezie. De Oudheid bijeen gebracht door H. Wagenvoort, Utrecht 1944, p. 9 cf. A. Hermann, Beiträge zur Erklärung der ägyptischen Liebesdichtung. In: Ägyptologische Studien hrsgg. v. O. Firchow, Berlin 1955, p. 118 - 140.

3) H. te Velde, Seth God of Confusion, Leiden 1967, pl. VII, VIII, 1.

4) E. Brunner-Traut, Ältägyptische Tiergeschichte und Fabel, Darmstadt 1968, Abbildung 8.

5) E. Brunner-Traut, Ältagyptische Märchen, Düsseldorf-Köln 1963, p. 126 - 127.

6) Th. Hopfner, Plutarch über Isis und Osiris I, Praag 1940, p. 53 ev.

7) M. Eliade, Le créateur et son "ombre", Eranosjahrbuch XXX, Zürich 1962, p. 211 - 239.

8) W. Barta, Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel, Glückstadt 1968, p. 314 ev.

9) A. Erman, Sitzungsberichte Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1911, p. 1096.

10) L. Klebs, Zeitschr. f. Ägypt. Sprache. 61 (1926), p. 107.

11) J. Cerny, Journal of Near Eastern Studies 14 (1955), p. 162.

12) H. Grapow, Zeitschr. f. Ägypt. Sprache. 77 (1942), p. 63.

13) Fontes historiae religionis aegyptiacae collegit Th. Hopfner, Bonn 1923, p. 295.

14) N. de G. Davies, Tomb of Antefoker, Londen 1920, pl. XXVII.
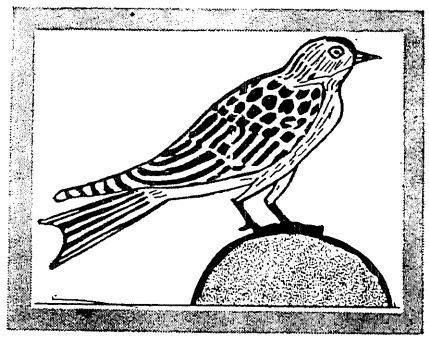
15) A. Piankoff en N. Rambova, Mythological papyri, New York 1957, pap. nr. 18, scene 5. In deze uitgave van geillustreerde papyri zijn veel tekeningen van zwaluwen in de zonneboot en op de oerheuvel te vinden. Dr B.J. Speck van het Vogeltrekstation te Arnhem deelde mij desgevraagd mee, dat in tegenstelling tot wat soms verteld wordt Nederlandse zwaluwen niet in Egypte overwinteren. Het zijn Russische en andere Oost-Europese zwaluwen, die door het Nijldal trekken.